

УДК 94(477.5+475.54/62)«18»:346.232

Юрій Нікітін

МІСЬКІ СПІЛЬНОТИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРІОД МОДЕРНІЗАЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті проаналізовано зміни в динаміці та структурі міського населення Лівобережної України у другій половині ХІХ ст. Висвітлено регіональні особливості етнопонаціонального та соціального складу мешканців міст. Визначено спільні риси та регіональні особливості формування органів міського самоврядування, відсоток населення, що брав участь у формуванні самоврядних інституцій.

Ключові слова: Лівобережна Україна, модернізація, реформи, міста, міське населення, самоврядування.

Роль міст у житті сучасного українського суспільства важко переоцінити. Вони виступають центрами політичного, економічного та культурного життя регіонів держави. Саме тому актуальним є дослідження процесу зростання ролі міст і міських спільнот в суспільному житті населення України, зокрема другої половини ХІХ ст., періоду, якому притаманні зміни, що охопили усі сторони життя тогочасного суспільства. Окремі аспекти цієї проблеми вже були темами досліджень науковців ХХ — ХХІ ст.¹ У нашій розвідці ми спробуємо проаналізувати зазначену проблему на прикладі міст Лівобережної України.

Реформи другої половини ХІХ ст. дали поштовх до змін, які охопили усі сфери життя

на українських землях, що входили до складу Російської імперії (Лівобережна Україна не була винятком). Розвиток ринкових відносин стимулював міграційні процеси як на загальноімперському, так і на регіональному рівнях. Простежуються два основні періоди міграційної активності населення Російської імперії у другій половині ХІХ ст.: 1861–1881 рр. та 1882–1900 рр. Перший пов'язаний з переходом більшості селян на відкуп, а другий — з активним поширенням ринкових відносин як на селі, так і в містах. Особливістю Полтавської губернії можна вважати масове переселення селян на територію Криму і Бессарабії після реформи 1861 р. Окремі вихідці з Полтавщини переселялися на Кавказ. Лише за період 1877–1893 рр. з Полтавської губернії переїхало 10,2 % селян до Київської та Чернігівської губерній, 2,2 % — до Харківської². За темпами міграції у другій половині ХІХ ст. Полтавщина та Чернігівщина були серед лідерів. У перше пореформене десятиріччя міське населення Полтавщини складало 9,7 % усіх мешканців краю (158 740 осіб)³. Великі міста краю (Полтава, Кременчук, Прилуки, Переяслав, Миргород) були осередками торгівлі та дрібної промисловості. У містах-лідерах чисельність міського населення

¹ Гурьев А. История города Кролевец. Кролевец: Тип. А. Левина, 1914. 39 с.; Білоусько О.А., Мирошниченко В.І. Нова історія Полтавщини (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття). Полтава: Оріяна, 2003. 264 с.; Бутко І. До питання про статус українського міста // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. 1994. Вип. 1–5. С. 58–65; Воїнов С. Новгород-Сіверський. Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 163 с.; Выдрин И., Кокотов А. Муниципальное право России. М.: «Норма-инфра-м», 1999. 359 с.; Гранатович Л. Місто Ніжин з найдавніших часів до 1917 року. Ніжин: б.в., 2000. 228 с.; Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування. ВД «Білий птах», 2016. Вид. 2-ге, перероб. і допов. 324 с.; Шара Л. Чернігівська міська дума 70–90-ті роки ХІХ ст. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. 223 с.

² Переселения из Полтавской губернии. Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1900. Вып. 19. С. 12.

³ Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. Полтава: Тип. Пичуренко, 1866. С. 2.

до кінця XIX ст. зросла в 1,5–1,9 разу. У той же час частина міст Полтавської губернії за способом життя, рівнем економіки та виглядом мало нагадувала повітові міста. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами були лише на папері. Окремі заштатні й повітові міста Полтавщини (фактично села) мали свої аналоги на Чернігівщині.

Чернігівська губернія, крім губернського міста, мала 14 повітових, 4 заштатних міста та 15 посадів. За даними 1861 р., міське населення Чернігівської губернії становило 199 157 осіб. У Чернігові в цей час мешкало 14 612 осіб. Найбільш заселеними повітовими центрами губернії на початку 60-х років XIX ст. були Ніжин — 17 853, Стародуб — 12 474, Глухів — 10 162 та Конотоп — 9939 осіб⁴. У всіх інших містах число мешканців коливалося від 2200 (Нове Місто) до 9348 осіб (Новозибків). На територію Чернігівщини головним чином їхали переселенці з Могильовської та Полтавської губерній. На Чернігівщині головним чином розвивалася дрібна та середня промисловість, пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції (виробництво борошна, цукру тощо). Саме губернське місто у другій половині XIX ст. більше відіграло роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного, що знайшло своє відображення в незначних темпах зростання населення. У період з 1860 до 1876 р. населення окремих міст Чернігівської губернії навіть скоротилося, що пояснюється від'їздом частини мешканців на сезонні заробітки, епідеміями та переїздами на інше місце постійного проживання. За даними перепису 1897 р., у Чернігівській губернії загальна кількість міського населення порівняно з попередніми роками зросла в 1,4 разу і становила 209 453 особи, з них — лише 9 % городян⁵.

Реформи 60–70 років XIX ст. сприяли змінам у соціальній і національній структурі міського населення, а також формуванню нових соціальних груп. Дані перепису 1897 р. яскраво ілюструють взаємозв'язок між поширенням товарно-грошових відносин і зростанням кількості міського населення.

Міщани домінували серед міського населення Полтавщини (від 60 до 70 %), наступну за чисельністю групу складали селяни, далі йшли дворяни, купці, інші стани, духовенство та іноземці. Переважання серед мешканців міст міщан і селян вказує на той факт, що формування нових соціальних верств, які притаманні буржуазному суспільству, було ще у процесі. Селяни домінували лише в окремих населених пунктах (Кобеляки,

⁴ Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. Чернигов: Тип. Губернского правления и Ильинского монастыря, 1862. С. 26.

⁵ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. СПб.: Издание А.Ф. Дервиера, 1903. Т. 5. С. 94–95.

Градєзьк, Лохвиця, Глинськ). Дворянство, купецтво і духовенство склали незначний відсоток від загальної чисельності міського населення (від 1 до 6 %). Купецтво було представлено в містах більш рівномірно (від 0,5 до 4,1 %).

Серед мешканців міст губернії домінували православні, вони склали від 50 до 90 % всього населення.

Другу за чисельністю групу становили іудеї, які в одних містах були представлені мінімально, а в інших їхня кількість складала від 20 до 30 % населення⁶. Дану ситуацію не можна вважати дивною, тому що традиційно в Україні дрібна та середня торгівля контролювалася іудеями. З розвитком торгівлі в містах чисельність іудеїв лише збільшувалась.

Третю за чисельністю групу міського населення губернії склали католики, проте у більшості населених пунктів їх було менше 1 %.

Дані губернського статистичного комітету свідчать про те, що у переважній більшості міст православні склали значно більший відсоток порівняно з іншими групами. У середньому по губернії православні склали 72,6 %, католики та вірмено-григоріани — 0,9 %, іудеї — 26,5 % від загальної кількості населення. Максимальне представництво православних було зареєстровано у Борзні — 97,1 %. Виняток становили лише Козелець та Сураж, де більше половини населення були іудеї, але в різних містах Чернігівської губернії їх відсоток коливався, і дуже сильно, від 3 до 53 %.

Найменшу групу міського населення склали католики та григоріани, які досягли максимальної кількості у 2,3 % лише в Козельці. В інших же містах вони не мали й 1 % від всього населення.

Переважну більшість містечкового населення по губернії становили селяни та козаки — 85,4 % від загальної кількості населення містечок. За конфесійною ознакою мешканці повітових містечок розподілилися таким чином: православні та уніати — 97,3 % від загальної кількості мешканців містечок; католики та вірмено-григоріани — 0,3; іудеї та караїми — 2,4.

Нові соціально-економічні умови формували потребу в освічених людях. Але рівень освіти серед мешканців міст не відповідав вимогам часу. У питанні організації системи народної освіти держава намагалася вирішити низку проблем. По-перше, задовольнити постійно зростаючі потреби промисловості у кваліфікованих кадрах. По-друге, організувати навчальний процес так, щоб він сприяв вихованню лояльних до влади членів суспільства. За даними 1871 р., на потреби народної освіти міста Російської імперії виділяли 3 % своїх бюджетів, у 1875 р. — 5, 1880 р. — 7,

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. Т. 33. С. 1–3.

1885 р. — 9, 1890 р. — 8. Часто поза увагою влади з різних причин залишалося питання якості викладання та матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів. Це негативно позначалося на тому, що представники непривілейованих станів недостатньо долучалися до освітнього процесу та мали низький рівень знань. Наприклад, навіть наприкінці XIX ст. відсоток грамотних серед містян Полтавської та Чернігівської губерній становив відповідно 39,8 та 38,4 %⁷.

Майже в усіх містах регіону приблизно половина мешканців не мали освіти, а серед освічених переважали особи з початковою освітою. Самоврядні інституції у кожному місті, виходячи зі своїх фінансових можливостей, намагалися розвивати освітню галузь. Низький освітній рівень населення часто не давав змоги останнім зрозуміти нагальних потреб міста і долучитися до їх вирішення. Така ситуація призводила до того, що серед виборців і гласних також переважали малоосвічені міщани, котрі у більшості були дрібними платниками податків (інколи сплачували по декілька копійок). Наприклад, у 1880 р. вищу та середню освіту у Чернігові мали 3,6 % від загальної чисельності виборців, неписьменні становили 47,6 %, у Глухові відповідно — 0,4 та 65,3 %⁸. У Борзні та Городні в 1878 р. 100 % членів управ мали початкову освіту⁹. Все це негативно позначалося на ефективності роботи самоврядних інституцій.

Органи міського самоврядування мали обмежені фінансові можливості, що змушувало їх звертатися до громадськості з проханням допомоги у справі поширення освіти серед різних верств населення та вікових категорій. Результатом цього стало відкриття «національних шкіл»,

де викладалися основи рідної релігії, культури, мови, історії тощо. Фінансувалися такі заклади представниками однієї з конфесій та національностей, що об'єднувалися для створення шкіл. Ці заклади зазвичай мали відчутно релігійний характер. Найчастіше вони відкривалися на кошти меценатів і рідше — за дольовою участю міських самоврядних структур.

У середньому в містах Лівобережної України до виборчих списків, за Положенням 1870 р., потрапила лише десята частина населення. У містах спостерігалася певна зворотна закономірність: чим меншою була чисельність населення міста, тим більше його мешканців отримувало виборче право. Наприклад, у 1879 р. у Ніжині мешкало 31 787 осіб, з котрих до виборчих списків потрапило лише 3,8 %, а в Городні з населенням 2391 особа — 17,6 %¹⁰. Близько 4/5 належали до представників непривілейованих звань та станів (інколи 80–90 %). У багатьох містах найбільшу групу представляли міщани. Селяни в середньому складали близько 1/4 всіх виборців (лише інколи 30–50 %). У губернських центрах особи привілейованих звань та станів становили в середньому 1/5 частину всіх виборців. У всіх містах зазначеного регіону домінували православні виборці, а також платники дрібних податків. Усі зазначені чинники формували загальну пасивність виборців при формуванні органів міського самоврядування та часті порушення тогочасного законодавства.

Отже, міські спільноти Лівобережної України у другій половині XIX ст. переживали період істотних трансформацій під впливом цілої низки чинників (передусім ринкових відносин). Формувалися нові соціальні групи населення міст. У багатонаціональному міському середовищі продовжувався процес створення специфічної міської культури, що мала відбиток складних соціально-економічних та політичних процесів другої половини XIX ст. Усвідомлення останніх як на всеукраїнському, так і на регіональному рівні залишається актуальним у наш час.

¹⁰ РНБ. Ф. 600. Спр. 1674. Арк. 7.

⁷ Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX ст.) // Сіверянський літопис. 2006. № 6. С. 71–72.

⁸ Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. СПб.: б.и, 1882. Ч. 1. С. 29.

⁹ Російська національна бібліотека (РНБ). Ф. 600. Спр. 1685. Арк. 1–7.

ДЖЕРЕЛА

1. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII — початок XX століття) / О.А. Білоусько, В.І. Мирошниченко. — Полтава : Оріяна, 2003. — 264 с.
2. Бутко І. До питання про статус українського міста / І. Бутко // Міське та регіональне самоврядування в Україні. — 1994. — Вип. 1–5. — С. 58–65.
3. Воїнов С. Новгород-Сіверський / С. Воїнов. — Чернігів : Сіверянська думка, 1999. — 163 с.
4. Выдрин И. Муниципальное право России / И. Выдрин, А. Кокотов. — М. : «Норма-инфра-м», 1999. — 359 с.
5. Гранатович Л. Місто Ніжин з найдавніших часів до 1917 року / Л. Гранатович. — Ніжин : [б.в.], 2000. — 228 с.

6. Гурьев А. История города Кролевца / А. Гурьев. — Кролевец : Тип. А. Левина, 1914. — 39 с.
7. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. — СПб.: б.и., 1882. — Ч. 1. — 511 с.
8. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю.О. Нікітін. — Вид. 2-ге, перероб. і допов. — Суми: ВД «Білий птах», 2016. — 324 с.
9. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. — Полтава : Тип. Пичуренко, 1866. — 310 с.
10. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов : Тип. Губернского правления и Ильинского монастыря, 1862. — 604 с.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. — СПб. : Тип. Тов. художественной печати, 1904. — Т. 33. — 315 с.
12. Переселения из Полтавской губернии. — Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1900. — Вып. 19. — 82 с.
13. Россия. Полное географическое описание нашего Отчества. — СПб. : Издание А.Ф. Дервиера, 1903. — Т. 5. — 498 с.
14. Шара Л. Чернігівська міська дума, 70–90-ті роки XIX ст. / Л. Шара. — Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2010. — 223 с.
15. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX ст.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. — 2006. — № 6. — С. 71–72.

REFERENCES

1. Bilousko, O. A., Myroshnychenko, V. I. (2003). Nova istoriia Poltavshchyny (kinets XVIII — pochatok XX stolittia). Poltava: Oriiana, 264 p. [in Ukrainian].
2. Butko, I. (1994). Do pytannia pro status ukraïnskoho mista. *Mistseve ta rehionalne samovriaduvannia v Ukraini*, 1–5, 58–65 [in Ukrainian].
3. Voinov, S. (1999). Novhorod-Siverskyi. Chernihiv: Siverianska dumka, 163 p. [in Ukrainian].
4. Vydrin, I., Kokotov, A. (1999). Munitsipalnoie pravo Rossii. Moscow: «Norma-infra-m», 359 p. [in Russian].
5. Hranatovych, L. (2000). Misto Nizhyn z naidavnishykh chasiv do 1917 roku. Nizhyn: b.v., 228 p. [in Ukrainian].
6. Guriev, A. (1914). Istoriia goroda Krolevtsa. Krolevets: Tip. A. Levina, 39 p. [in Russian].
7. Zapiska senatora A. Polovtsova o sostoianii obshchestvennogo upravleniia i khoziaistva v gorodakh Chernigovskoi gubernii (1882, Ch. 1). SPb.: b.i., 511 p. [in Russian].
8. Nikitin, Yu. O. (2016). Poreformeni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia. Sumy, VD «Bilyi ptakh», Vydannia druhe, pereroblene i dopovnene, 324 p. [in Ukrainian].
9. Pamiatnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1865 h. (1866). Poltava: Typ. Pichurenko, 310 p. [in Russian].
10. Pamiatnaia knizhka Chernihovskoi gubernii na 1862 h. (1862). Chernigov: Typ. Gubernskogo pravleniia i Ilinskogo monastyria, 604 p. [in Russian].
11. Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Poltavskaia guberniia (1904, T. 33). SPb.: Typ. Tov. Khudozhestvennoi pečati, 315 p. [in Russian].
12. Pereseleniia iz Poltavskoi gubernii. (1900). Poltava: Tip. L. Frishberga, Vyp. 19, 82 p. [in Russian].
13. Rossiia. Polnoie geohraficheskoe opisaniie nashego Otchestva (1903, T. 5). SPb.: Izdanie A. F. Derviera, 498 p. [in Russian].
14. Shara L. (2010). Chernihivska miska дума 70-90-ti roky XIX st. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M., 223 p. [in Ukrainian].
15. Shevchenko V. (2006). Stan narodnoi osvity v Livoberezhnii Ukraini (kinets XIX st.). *Siverianskyi litopys*, 6, 71–72 [in Ukrainian].

Yurii Nikitin

THE URBAN COMMUNITIES OF THE LEFT-BANK UKRAINE IN THE PERIOD OF MODERNIZATION OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Changes in dynamics and structure of urban population of the Left-bank Ukraine in the second half of the XIX century are analyzed in the article. The regional peculiarities of the ethnonational and social composition of urban population are shown.

The urban community is characterized as being the overwhelming majority of the population of cities and towns of the Left-bank of Ukraine. The types of occupations of urban citizens and their place

in the social hierarchy of the city are outlined. The main religious groups in the cities of left-bank Ukraine and their impact on the community life are considered.

Common features and regional peculiarities in the formation of city self-government bodies, the percentage of population that took part in the formation of self-government bodies are presented.

Based on the use of the method of historical statistics, the educational level of urban residents who participated in the activities of self-government bodies, are determined. The reasons for the ineffectiveness of self-governing bodies are stated.

Key words: *Left-bank Ukraine, modernization, reforms, cities, urban population, self-government.*

Дата надходження статті до редакції: 12.02.2018.

УДК 94(477):316.4.063.34"1917/1920"

Олена Петасюк

УКРАЇНСЬКІ КООПЕРАТОРИ У ПЕРШОМУ СКЛАДІ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ: ДО БІОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУ

Предметом дослідження є аналіз світоглядно-ідеологічного бекграунду українського кооперативного руху через призму діяльності знакових його персоналій кінця XIX — перших десятиліть XX ст. Висвітлюються постаті міністрів-кооператорів у складі першого українського уряду. Констатується, що українська кооперація була осередком національно свідомих сил в часи визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ключові слова: *українська кооперація, кооперативний рух, кооператори, генеральні секретарі, національна свідомість.*

Українська кооперація стала одним з головних джерел постачання творчих сил для національної революції 1917–1921 рр. Провідні діячі українського кооперативного руху як носії прогресивного світогляду намагалися вбудувати демократичні засади діяльності кооперативів в основи тогочасного господарського життя та громадського спілкування.

Кооперування демонструвало добровільність об'єднань, вільний вступ до них та вихід з їх лав; право виробника володіти та самостійно розпоряджатися результатами власної праці, рівно як і засобами виробництва, що використовуються для їх досягнення; рівномірне користування вигодами, які надані загальним підприємством; участь пайщиків в управлінні справами кооперативу незалежно від розміру паю; опора на ідеали самоуправління та взаємодопомоги. Один з головних принципів економічної кооперації полягав в тому, що чисті заробітки розподілялися безпосередньо (здебільшого щорічно) серед кооперативних партнерів і не правили за джерело прибутку для якоїсь окремої групи власників чи інвесторів.

З моменту свого виникнення (у 1860-х рр. на підросійських українських землях) кооперація

із практичного втілення ідей виховної громадської організації переросла в осередок національно свідомих сил, які не могли не брати активну участь у подіях української національної революції і стали щирими співучасниками державного відродження в Україні. Показово, що царський уряд вбачав у кооперативному русі ще на світанку його розвитку інтелігентську опозицію режимові, а радикальні російські кола — осоружний західноєвропейський імпорт. У формі кооперативної діяльності була тоді нагода різним суспільним діячам здійснювати власні програмні завдання. До кооперативного руху пристало чимало розчарованих революцією 1905–1907 рр., бо вони вбачали у ньому конкретний засіб демократичної розбудови суспільства.

Кооперативний рух, що в основі своїй спирався на місцеву автономію й добровільну самодіяльність і спрямовував організаційну побудову знизу вгору, виявився принагідним засобом для неросійських національностей імперії у плані громадсько-політичного життя. Кооперацію вони розцінювали як важливу передумову для свого соціального та національного піднесення, освіти широких мас населення.